

Видане Українського Студентського Союзу.

ДМ. ДОНЦОВ.

Школа а релігія.

(РЕФЕРАТ ВИГОЛОШЕНИЙ НА З'ІЗДІ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ МОЛОДІЖИ
- - У ЛЬВОВІ В ЛИПНІ 1909 РОКУ). - -

У ЛЬВОВІ, 1910.

Накладом Українського Студ. Союзу.
З друкарні І. Айхельбертера Львів, Ринок 10.

LIBRARY AND MUSEUM.
UKRAINIAN CULTURAL & EDUCATIONAL CENTRE
WINNIPEG, MAN, CANADA.

Інтерпеляція посла Вітика і тов. до П. Міністра Судівництва, внесена на засіданню Палати послів д. 27. мая 1910.

Львівський ц. к. державний прокуратор сконфіскував слідуочу брошуру:

ПЕРЕДМОВА.

Школи в країнах західної Європи, починаючи від народних і кінчаючи університетами, мають на собі з одної сторони виразну печать свого середньовічного походження, з другої сторони на них відбивається могутно вплив пануючих в сучасних суспільностях клас. Деякі країни — Франція наприклад — провадять вже від довшого часу завзяту боротьбу за модернізацію шкільної освіти, за усунення зі шкіл всіх пережитків і забобонів середовіччя, за пристосовання шкільних програм до вимог і потреб сучасного життя. І боротьба ця, в котрій дуже велику роль грає приватна ініціатива і самодійльність інтелігенції, не лишається без добрих наслідків. Вона знаходить спочуття і серед народних мас, і серед їх парламентарних представників з одної сторони, і серед широких кругів самої інтелігенції з другої. Результатом боротьби в області народної й середньої освіти можна уважати усунення навчання релігії зі шкіл і реформу шкільних програм, результатом боротьби в о-

бласті висшого шкільництва являєть ся за-
сноване (з приватної ініціативи) і швидкий роз-
виток таких інституцій, як „вільна висша шко-
ла політичних наук“, „вільна висша школа
соціяльних наук“, заведене по університетах
катедр соціології і т. д.

Цілком инакше стоїть справа зі шкільною
освітою в Австрії. Тут навіть те, що вже від
десятиліть осягнено у Франції, являєть ся не-
досяжним ідеалом, музикою далекої будучно-
сти. І се вповні зрозуміло, бо Австрія явля-
єть ся одною з найбільше відсталих країн за-
хідньої Європи, можна сказати навіть, найбіль-
ше відсталою, а крім того шкільне питане
незвичайно ускладнюєть ся тут національним
моментом, а саме фактом лютої національної
боротьби, котра з особливою силою проявля-
єть ся саме в області шкільництва. Прига-
даймо собі, які перешкоди ставлять Поляки
розвиткови українського шкільництва, — навіть
в загально-австрійських, реакційних формах, —
і нам ясно стане, яку-ж завзяту, тяжку
і довгу боротьбу треба буде провадити, щоб
добити ся в Австрії модернізації шкільної
освіти — усунення навчання релігії зі шкіл і
основної зміни шкільних програм в напрямі
приспособлення до потреб і вимог сучасного
життя.

Одначе власне тому, що ся боротьба
буде тяжка і довга, треба як найскорше її
розпочинати. З сього погляду Чехи, напри-
клад, дають нам дуже добрий приклад до на-
слідування.

Коли ми поглянемо на стан спеціально
українського шкільництва в Австрії, то побачи-
мо, що воно стоїть гірше від усіх інших. Гірше
і що до своєї квантитаивної і що до кваліта-
тивної сторони. Треба признати одначе, що
українська суспільність завзято боролася і
бореть ся за українізацію шкільної освіти
українського народу. В сій області має вона
вже ряд здобутків, а останніми часами роз-
винула ще й енергічну самодійльність в на-
прямі основування приватних українських гімназій.
Кожному зрозуміло, яку величезну вагу для
нас має цілковита українізація шкільної освіти
українського народу. Одначе боротьба за сю
українізацію — се боротьба лише за форму
освіти, і тільки в незначній мірі за зміст її.
І треба сконстатувати, що українська суспіль-
ність в Галичині, захоплена цілковито бороть-
бою за форму освіти, майже зовсім не боро-
лася за її зміст. Для ілюстрації вкажу лише,
що шкільні підручники в українських гім-
назіях являють ся копіями або перекладами
польських, і то навіть підручники для таких
важких предметів навчання, як історія. Таким
чином навіть в справі українізації змісту
шкільної освіти українська суспільність досі
не зробила нічого, і тільки останніми часами
починаєть ся якийсь рух в сьому напрямі.
Що-ж уже говорити про модернізацію навча-
ння по українських школах! Тут справа у нас
стоїть, мабуть, ще гірше, ніж навіть у поль-
ських школах. Та се і зрозуміло, коли при-
гадати обставини розвитку української су-
спільности в Галичині. Одначе се не значить

зовсім, що справа повинна й далі лишати ся так, як стоїть вона тепер, і боротьба за українізацію і модернізацію самого змісту шкільної освіти нашого народу повинна розпочати ся насамперед з вияснення сеї справи для ширших кругів української інтелігенції.

Реферат тов. Донцова, який отсе йде в світ і порушує одну з пекучих сторін модернізації шкільництва взагалі, а тим самим і українського шкільництва. Фактами доводить він непримириму протилежність між релігією і наукою і показує, як шкідним являється навчання релігії в школі. Особливо велике значіння сеї праці для української шкільної молодіжи — студентів і гімназистів, — бо їх безпосередно ще обходить ся справа. А вияснене й розв'язане її в душі західно-європейської поступової думки для самих себе буде першим кроком в боротьбі за модернізацію української школи.

Подбаймо-ж, щоб добрі думки, виложені в сьому рефераті провести в свідомість як найширших кругів української інтелігенції в Галичині!

Микола Залізняк.

„Для пануючих клас являється релігія насамперед засобом пановання, засобом утримання політичного і економічного status quo“.

Еміль Вандервельд.

(„Essais socialistes. La religion“)

Питання про науку релігії в школі має кольтосальне значіння, і не лиш для школи, а також для цілої нашої суспільности.

Роля релігії в нашій суспільности скорше не доцінюється, аніж перецінюється. В деяких історіях науки, історіях боротьби між церквою а наукою, можна стрінути ся часто з думкою, що релігія — є вже ворогом поваленим, ворогом, якому завдано новітньою наукою смертельний удар; що людський розум, зрештою, визволив ся з кайданів, в які скувала його церковна догма.

Так, визволив ся. Але чий розум? Дарвіна, Геккеля, університетських доцентів і інтелігенції? А розум народніх мас?

Чи можемо сказати, що в широких народніх верствах сей процес еманіпації думки є вже фактом доконаним?

Масові паломництва до Риму, Люрду, Кронштадту, Почаєва, релігійний фанатизм се-

п'ян, який удало ся розпалити французьким
лопам в часі „Kulturkampf“, у правительства
Комба — все се свідчить, що на поставлене
питанє відповідь може бути лише негатиною,
що понура наука християнізму та її жреці
тїшать ся ще великим впливом в народнім
житю.

Одною з причин, яка дає і забезпечує
релігії її значінє і вплив у масах, — і причи-
ною досить важною, — є власне наука релігії
в школі.

З сього одного — абстрагуючи цілком
від того, чи шкідлива, чи, противно, пожадана
є наука релігії в школі, — вже видко, яке ве-
личезне значінє для суспільности має питанє,
що служить темою сього реферату.

Скоро зближаємо ся до сеї теми, одразу
стрічаємось з такими двома питаннями: 1) що
є школа, які її завданя? і 2) що є релігія?

Завданєм школи є — приготувати лю-
дину до житя; узброїти її думку силою кри-
тики, аби вона могла орієнтувати ся в хаосі
явищ фізичного і політичного свїта; зробити
її волю міцною, аби в тій страшній вічній
боротьбі за істнованє, яка зветь ся житєм —
вона не чула ся безсильною і безрадною.

Прищепити-ж сеї критицизм думки може
лише наука, яка разом з тим є важним засо-
бом до політичної і соціальної еманципації ши-
роких народніх мас.

Не так коротко можна відповісти на дру-
ге питанє: що є релігія?

Кожда більше-менше розвинена релігія,
отже і християнська, складаєть ся з отсих ча-

стин: 1) якась космогонія, якої центральною
точкою є ідея Бога, 2) якась система мораль-
ности, 3) культ.

Та понятє релігії тим не вичерпуєть ся.
Християнська космогонія, моральність, культ
се лише, що так скажу, кістяк релігії. Дійсна,
конкретна релігія живе не в Біблії або Еван-
гелії, — тільки в думках і світоглядї, словах
і ділах її жреців. І тому, коли ми схочемо
зрозуміти як слід цілий вплив релігії на шко-
лу, то мусимо в наш огляд включити також
і ту організацію, яка дає старій, християн-
ській науці плоть і кров, яка є посередницею
межи господом богом а „вівцями христовими“
і яка називаєть ся — кліром.

Почнімо з християнської космогонії. Пі-
сля св. книг,¹⁾ в яких як думають вірні, вия-
вила ся об'ява пана бога — земля, се плоский,
оточений водою, круг. Над нею — тверде скле-
пінє неба з звіздами, ангелами і богом; під
нею пекло. Ціла ся історія з'явила ся не в ре-
зультаті довгого процесу розвою, тільки со-
творена паном богом в шість днів, з нічого.

Так само чоловік (і інші живі сотво-
рення), в їх теперішньому виді не розвинули ся
з попередніх, примітивніших форм, тільки со-
творені богом в тім самім виді, в яким їх зд-
буємо й нині.

Сеї релігійний світогляд, який і тепер ще
знаходить собі подтверженє в папських енці-

¹⁾ Абстрагуємо цілком від тих протирічностей,
яких є подостатком в Біблії. Беремо лише офіці-
яльн у версію про повстанє свїта etc.

кліках — стоїть в різкій суперечності з науковим світоглядом.

Вже Коперникове „De revolutionibus corporum coelestium“ захитало сією дивовижною космогонією. Досліди його й інших астрономів, подорож Магеляна дали доказ про кулястість землі.

Геологія і палеонтологія знищили мит про шестидневний акт сотворення світа.

Теорія Канта-Ляпласа показала, що світ повстав не через якийсь акт творця, тільки наслідком ділання чисто-механічних причин; не нагло, а через довгу еволюцію.

Нютонові „Principia“ довели, що рухи сонячної системи не регулюють ся вмішуванням божого промислу, лише стоять під кермою невідмінного закона.

Наука Дарвіна, сього геніяльного британця, якого із усіх великих мужів людскости найбільше ненавидить церква — показала, що різні гатунки живих істот (і чоловік) — не зразу з'явили ся в тій досконалій формі, в якій знаходимо їх тепер — а через довгий процес розвою, через остоюване найбільше пристосованих в вічний боротьбі за існуванє.

Бачучи все і всюди діланє незмінних законів, — для поясненя явищ природи і людського житя, наука не потребувала покликувати ся на якісь надприродні сили, на якусь надприродну істоту (бога); наука, як відповів Ляплас цісареві Наполвону, — „не потребує сієї гіпотези“. І центральна фігура християн

ської космогонії, разом з сією останньою, — мусіла стратити під собою всякий ґрунт.

Таким чином старий, християнський світогляд рішучо перекинуто до гори ногами.

Але протирічності, що заходять між тим світоглядом а наукою, лежать не лиш в тім, що релігія вчить про сотворенє світа в шість днів, а наука каже — що він має мільони літ; що перша твердить, буцім то земля є круг, — друга що куля etc. Ні, ті протирічності глибші. Вони дотикають самих підстав, основ релігії і науки.

Принцип, на якому будуєть ся ціле сучасне знанє, без якого нема і самого знаня, — се принцип причиновости. Ціла сучасна наука є можливою лиш при узнаню твердих, незмінних законів природи. Ніяке явище природи не є випадкове; кожде має свою причину; хто не признає, що як в природі, так і в суспільнім житю, панують незмінні закони, — той не зрозуміє ані того, ані другого.

З сією засадою причиновости ніяк не може погодити ся релігія, яка стоїть на цілком противнім ґрунті.

Наука каже, що жите в світі кермуєть ся законами природи, релігія, що божим промислом, безпосереднім вмішуванням бога, який посилає нам хвороби і ратує від них, спасає від смерти і посилає її, від нього залежить побіда на війні, дощ і погода. Все, всі явища житя, все стоїть під кермою якоїсь надприродної, вільної од всяких законів, — істоти.

Не маючи сили зрозуміти повстане світа і його життя діланем природних причин, релігія хапаєть ся за чудо. Підпорою і основою цілого релігійного світогляду є власне понятє чуда.

„Das Wunder ist des Glaubens liebstes Kind“ (чудо є наймилійшою дитиною віри) сказав ще Гете. Чудо — се заперестанє ділання незмінних світових законів. Ясно, в якій протирічності з наукою стоїть се понятє.

„Всі закони природи — каже Вармунд — прибирають цілком проблематичну вартість і на певне, консеквентне слїдованє наслідків по причині рахувати вже не можна. В кожній хвилі, через інтервенцію бога, можуть бути причини без наслідків і наслідки без причин“.¹⁾

Понятє чуда виключує всяку закономірність (Regelmässigkeit), вириває всякий науковий ґрунт.

Друга, кардінальна — не до розв'язаня — протирічність, яка заходить межі наукою а релігією — є ріжниця в розуміню того, що є жерелом пізнаня правди. Наука визнає лиш одно жерело пізнаня — наш розум, наші змисли. Вона послугуєть ся лише обсервацією (зглядно експериментом) і розумом, або спекуляцією.

Всякий надприродний шлях до здобутя правди наука одкидає. Для релігії-ж власне обява, то-б то безпосередні або посе-

¹⁾ Wahrmond — „Katholische Weltanschauung und freie Wissenschaft“. Wien, 1908.

редні зносини бога з людьми, через які він виявляє їм свою волю, вчить їх, розказує їм. Отже — надприродний шлях. Наука шукає правди; релігія сего робити не потрібує, для неї се зайве, бо цілу правду вже обявлено богом в св. книжках. Для науки наше твердженє робить ся правдою, коли воно стверджуєть ся експериментом або обсервацією. В науці два рази два є чотири, а у релігії може бути і п'ять, і десять — як тільки так стоїть в обяві.

Аби яскравіше представити те непереходимє провалє, яке під тим зглядом лежить між двома світоглядами, релігійним а науковим, наведу пару прикладів.

Коли паєтер Шайнер, який майже рівночасно з Галілеєм відкрив пятна на сонці, сказав про своє відкритє настоятелю єзуїтського кляштора в Інгольштадті, той відповів йому: „Ти щось перекручуєш, мій сину! Я двічі перечитав Арістотеля, але не знайшов там ні одного уступу, де було-б сказано про щось подібного. Отже через те (!) твої пятна існують хиба в твоїх шклах, або в очах. Викинь собі такі думки з голови!“

Св. Трибунал, що розглядав справу Галілея — видав 1616 р. вирок, що наука, ніби то сонце є центральною точкою світа, „дурна, абсурдна та еретична“, через те, що вона „протирічить найвиразнійшій науці св. Письма і обясненям св. церкви“.

Тут аргументуєть ся телєскопом, обсервацією, розумом; там — авторитетом, буквою старих книжок, вірою.

Негуючи науки, наказуючи палити твори вчених (часами й їх самих) за те, що їх науки суперечать св. письму, — церква поступала в той самий спосіб, що і відомий арабський каліф, який видаючи на жертву огню чудову александрійську бібліотеку завважив мудро: „Як що там є таке, чого нема в Корані, тоді сі книжки шкідливі; як в них є те, що є і в Корані, — вони непотрібні. Отже, і в тім і в другім разі — їх треба спалити“.

Принцип той самий, лише різниця в авторитетах; там Коран, тут Біблія. Коли дві дисципліни опирають ся на двох, так принципіально ворожих основах, то всяка можливість довести їх до згоди, є абсолютно виключена.

Вони незлучимі між собою, як вогонь і вода. „Там обява, тут досвід; там авторитет, тут розум і критика; там традиція, старовина, минулість, — тут поступ, сучасність, будуче; там абсолютна неомильність, — тут релятивність; там нетерпимість; тут толеранція; там віра, тут переконанє“¹⁾.

Зрештою і сама церква досить виразно і не раз заявляла, що погодити науки з релігією не можна.

В тезах ватиканського собора знаходимо:

„Проклятим нехай буде той, хто не узнає, що світ і все, що в ній є, зостало сотворене богом з нічого...“

¹⁾ Protokoll des Abgeordnetenhaus. Sitzung 4/VI. 1908 р. Промова посла проф. Масарика.

...Хто заперечує істнованє чуд.

...Хто твердить, що людські науки мають таку свободу, що їх твердження мають ся уважати правдивими навіть тоді, коли вони противлять ся обяві“.

А ось що говорить Syllabus з 1864 р, Пія IX.:

„§. 3. Проклятим буде той, хто каже, що людський розум є, без огляду на бога, єдиним судією між правдою а неправдою, добром а злом;“

§. 14. що філософією треба займати ся без огляду на надприродну обяву; §. 57, що науки філософії і моральности... мусять визволити ся від церковного авторитета.

Те саме говорить і теперішній папа. Syllabus Пія X. проклинає того, хто „думає, що науковий поступ вимагає, аби поняти християнської науки про бога, сотворенє світа, обяву — були зреформовані.“ Як що згадати ще, що в Index'і заборонених кожному віруючому книжок можна знайти майже кожне імя, славне в науці чи філософії, — то стане ясным, що всі ті енцикліки, сіллябуси, індекси etc. — се все не що инше, як одна анатема цілому сучасному знанню, цілій сучасній науці.

Який же-ж вплив на учнів робить се рівночасне викладанє в школі обох, виключаючих ся взаємно — дисциплін?

Передовсім, релігія вводить учнів у свівищ, які наука опираючись на усі результати своїх дослідів мусить назвати цілком не можливими.

„Як областю науки є дійсність, областю штуки можливість“ є областю релігії — неможливість“¹⁾). Прошу уявити собі, що діється в голові ученика, коли один професор викладає йому „дійсність“, а другий (катехет), „неможливість“; коли один викладає біологію, а другий, що Адама зліплено з глини; один закони фізики, другий ходжене по водах; один закон про сталість матерії, другий, що світ сотворено з нічого; один астрономію, другий байку про Ісуса Навина, що зупинив сонце; один про язикознавство, другий про вавилонську вежу; один, що три рази один є три, а другий, навчаючи про триєдинство бога що три рази один є також один. Один наказує нічому не вірити на сліпо, другий вірити, quia absurdum est!

А між тим і професорів, і катехетів удержує одна і та сама держава. Що може бути більш абсурдного, більш дикого?

Негуючи науку, являючись гальмом для присвоєння учнями основ наукового способу думання, релігія стоїть в суперечности з головними завданнями школи.

Такий є безпосередній вплив релігії на школу. Не менше важні є посередні наслідки науки релігії.

Найстрашнішим, найзгубнішим результатом науки релігії є те, що вона забиває в учнях дух критики і шкодить науковому розумінню явищ природи.

¹⁾ Jodl — Geschichte der Ethik.

Через те відбирає широким масам один з могутніх знарядів в боротьбі за існуванє.

Отся неможлива темнота мас, яка стоїть на заваді їх економічному добробуту, по части також завдячує своє існуванє релігії, о скільки вона дусить в них критицизм і наукове розумінє явищ природи. Гігієна, ветеринарія, медицина, агрономія, — як вони, так і оперта на них практика з трудом приймають ся людьми, які доси думають, що брудна вода є добрим средством на хорі очі, що хоробу можна вигнати лойовою свічкою, що молебном можна спровадити дощ.

Далі, релігія вчить приймати всьо на віру. Ту чи иншу свою догму або моральну норму наказує вона приймати не через переконанє о раціональности або хосенности тих норм, або їх етичної вартости, тільки через те, що вони стоять в старих книгах, освячених авторитетом давности і загального признання. І сей спосіб думання не покидає релігійного чоловіка, з яким би явищем житя він не стикав ся. Вироблюють ся якась психічна привичка, приймати ідеологію, якою окружує себе кожна інституція нашої суспільности, — без критики. Людині релігійній імponує авторитет, імponує кожда соціяльна інституція, осяяна авторитетом давности або загального признання — чи то церква, чи держава, чи війна. Хто вірує в святість і непорочність Діви Марії — для того, що так написано в старій книзі, яка зветь ся „Новий Завіт“, той повірить і в святість і незрушимість права приватної власности, через те, що так написано в другій, та-

кож досить старій книзі, яка зветь ся карним кодексом.

Наслідком сього скоро зникає або слабає сила критики, та сила, яка лиш одна дав нам змогу вироблювати власні, самостійні погляди, одразу зменшуєть ся відпорна сила в присвоюваню чужих думок. І ворожа широким масам ідеологія пануючих клас, яку вони завше стремлять прищепити сим масам — пресою, штукаю, театром — не знаходить в голові побожних людей ніякого опору, присвоюєть ся як їх власна. Навпаки, всяка нова ідея, ворожа загально-признаній, з трудом ділає на них, бо вимагає передовсім критики.

Результати-ж сього браку психічної відпорности зі сторони народніх мас — відомі.

Обсервувати їх можемо майже що дня. Історія знає багато прикладів, коли темні маси, наскрізь пересякнуті ідеологією своїх панів, — йшли „за ворогів своїх в огонь і воду“. І ради чого?

„Um nichts vielleicht — як каже Шніцлер — als um ein paar Worte, die in einem alten Buche stehen“¹⁾.

Ясно, що вплив цілого християнського світогляду, який отсе ми пробували з'ясувати суперечить завданням школи. Сей вплив є шкідливий не лиш безпосередно — забиванєм духа критики, але і посередно, о скільки еманципація думки від усяких авторитетів є средством для політичної і соціальної еманципації,

¹⁾ A. Schnitzler — Der Ruf des Lebens.

о скільки школа має не лиш навчити нас думати, але також і приготувати до життя, до боротьби.

Переходимо тепер до християнської релігійної системи моральности. Стараючись виправдати свої претенсії на виховуванє молодіжи, церква каже завше, що без релігії нема моральности. Тому мусимо наперед застерегти ся, що ми абсолютно не бачимо жадної звязи між моральністю а релігією. Досить пригадати собі, як поводять ся європейські „християни“ в Марокко нині, або в Китаю в 1900 році, щоб зрозуміти се. Опріч того, коли побожність і моральність завше йдуть у парі, то тоді найпобожніші люди, які найбільше тримають ся приписів релігійних — священики — мали-б бути також найморальнішими людьми в світі! Не хочу образити шановного духовенства, але думаю, що воно не одважить ся твердити щось подібного, хоч би з самої скромности.

Переходячи тепер до християнської моральности, мусимо завважити, що є великою помилкою вважати характеристичною оригінальною прикметою її ті моральні ідеї, що їх голосив Ісус, а передовсім заповідь любови до ближнього. Ся заповідь ні скільки не різниться од відомих слів Сократа: „Ліпше терпіти несправедливість, ані-ж чинити її“

Так само стоїки вважали любов до ближнього і робленє добра без огляду на відплату найвисшою чеснотою. Ті самі думки знаходимо на чотири віки перед Христом у Будди, відтак у Конфуція. Зрештою отся основна за-

повідь Ісусової моралі улягла з часом такій модифікації, що говорити про неї при розгляді християнської системи моральності не можна. Противно, як справедливо каже старий А. Бебель: „Релігія любови, християнська релігія, була більше як 18 віків релігією ненависти, переслідування, гнєту проти усіх, що думали инакше. Жадна релігія не коштувала людськїсть стілько крови і слїз, як християнська¹⁾).

Цїлу теперішню християнську етику можна назвати гетерономною, або авторитативною етикою. То значить, що чинник, який рїшає за кожним разом, котрий вчинок є добрий, а котрий злий, лежить не у внутрішнім нашім переконаню, тільки зо внї, в авторитетї, в заповідях бога. Даний вчинок є злим не через те, що проти него обурюєть ся голос нашого сумлїня, тільки через те, що так написано в такій а такій книзі, як сказав знаний середньовічний схолястик Оккам: „Як би бог дав зараз нові заповідї, то ми мусїли би те, що тепер називаєть ся „добро“, назвати „злом“, і навпаки“.

Дуже важна для зрозумїня християнської етики є теорія відплати. Нагородою за добрий вчинок, після сеї теорії, є не почутє моральної, внутрішньої сатїсфакції, не самий вчинок, тільки спеціальна відплата, яку бог удїлює чесно-му чоловікові в небї.

Релігійного чоловіка повздержує від злого вчинку не власне сумлїне, тільки страх пе-

¹⁾ А. Bebel — „Hie Sozialismus, hie Christenthum“.

ред пеклом. Отже для цїлого морального життя підсовуєть ся новий імпульс, новий мотор: не привести вчинки наші до згоди з власним сумлїнем, тільки надїя на нагороду, або страх перед карою.

Замість етики, яка шукає в собі самїй своє оправданє, — етика, як її назвав Вармунд — спекулянта.

Третьою, не менше важною цїхою християнської етики є та, яка звязана з теорією вибавленя або відкупленя.

Чоловік, вчить християнська релігія, так глибоко вже пересяк гріхом, що сам, своїми власними силами, навіть через сумлїнне виконанє божих заповідий, не може спасти ся без спеціальної помочи, без ласки бога.

Сю ласку зробив Господь людям, посилаючи на землю свого сина, який своїми терпїнями і хрестною смертю викупив людськїсть від гріхів. Лише через віру в сина божого, спасителя людий може чоловік бути вратованим. Посередницею межи віруючими а богом, яка удїлює першим ласку божу і розгрішення, а до бога несе молитви вірних, є церква, якої головні заповідї і приписи кожний добрий християнин, як що він хоче спасти ся, мусить виконувати. Сї-ж заповідї і приписи церкви зводять ся до цїлком формальних чинїв: ходити на службу божу, до св. причастя, постити ітд. Виконанє тих формальних чинїв льогїчно не звязано з відповідним внутрішнім настроєм.

Нарушенє заповідї любови до ближнього зробило ся меншим злочином, ніж їсти мясо в п'ятницю, або не ходити до церкви.

Так виглядає при ближшій розгляді ся християнська етика, етика, як бачимо, не дуже високої моральної вартости. Про виховуючий вплив сеї етики, який є дуже проблематичним, не потребуємо розводити ся. Не треба ще забувати х т о в школі вчить сієї етики! А давати совість учнів в опіку членів тої інституції, яка лиш те й знала, що дусила свободу сеї совісти за всяку ціну і всякими способами; віддавати моральне виховане діттей до рук тої інституції, яка зазначила свій кривавий похід в історії димом від стосів інквізиції — мігби хиба божевільний... і сучасна держава.

Ся християнська етика грає велику ролю не лиш в сфері індивідуального, але також і соціального життя.

Передовсім, етика покорі, рабського терпіння, непротивлення насильству¹⁾, любови до ворогів²⁾ та інших осячких чеснот, етика, яка найвищою чеснотою вважає відречення від всього земного — аскетизм, яка вчить робочі маси мовчки, без протесту зносити свою недолу і вірити в заплату на небі — ся етика, в існуючих соціальних умовах — є для тих робочих мас шкідливою.

Вона є лише тим психольогічним гальмом, тим моральним каганцем, який утримує народні маси в їх скотських істнованях і помагає їм не ремствувати, в покорі, носити свої кайдани.

¹⁾ Ев. Матія 59, 3—41.

²⁾ id. 5 44.

Наведу один уступ з книги кс. Moh'а — „W pogoni za prawdą“¹⁾, той де він цитує Донеца Кортеца, — і в яким яскраво підкреслюють ся іменно соціальна роля релігії взагалі, а християнської етики з особна.

„Без помочи релігії суспільні відносини погіршують ся. В суспільностях, в яких особні одиниці заховали в серці віру, люди убогі і обиджені не нарікають на свою долю, для того, що віра вказує їм на вічну нагороду, яку вони можуть заслужити терпеливим знанням своєї долі. Але коли в суспільности забракне віри, як що вона дасть ся переконати гаслам революції і ненависти, яка твердить все, що для чоловіка, який повинен терпіти і гнути ся під вагою праці — із смертю всьо кінчить ся, що його вже там ніщо не чекає, що тоді? Вони з певністю скажуть: як що будучого життя, кари і нагороди по смерті нема, то треба зараз уживати життя. А средства? їх вони не мають, отже треба їх взяти там, де вони є“.

І далі: „Пристрасти чоловіка можна здержати двома способами: внутрішнім і внішнім, Перший — віра, другий — узбровний державний кулак. Одно заступає друге. Держава не завше помагає проти бунту, значить, стараймо ся прищепити в серці багатого любов до ближнього, а в серці бідного — підданя себе божій волі, через те, що тільки тим способом

¹⁾ Ся книжка є перерібною відомої книги італійського взуїта Gallerani.

зможемо знищити згубний антагонізм між богатими а бідними“.

Годі яснійше вповісти ся!

Не можна ліпше з'ясувати зв'язь між вірою, сією основою християнської етики і побожністю мас — а незрушимістю того соціального ладу, в яким так добре жиєть ся всім сім Молям і Ко.

Але на сім соціально значіне христ. етики не кінчить ся.

Основою християнської етики є твердження, що без особливої божої ласки чоловік, зданий на власні сили, не годен відзискати свою непорочність. Через те, що — наслідком первородного гріху, його природа є цілком морально зіпсута. Ся ідея первородного гріху є вихідною точкою, з якої сучасне християнство задивляєть ся і пояснює всі муки і терпіння соціального житя. На думку церкви се терпінє і нужду можна пояснити і усправедливити проклятем бога за гріх перших людей. В енцикліці: „*Regum Novarum*“ говорить ся: „тут, на землі не буде їм (терпіням) ані кінця, ані перерви, через те, що згубливі овочі гріха будуть товаришувати чоловікови аж до останнього віддиху. Біль і терпінє є долею людськості, і людям ніколи не удасть ся вигнати їх з землі, хоч спробують сього, хоч уживати муть до того всіх можливих способів і зусиль“. Але скоро усунути біль і терпінє неможливо, значить, неможливо усунути і їх причину — клясові ріжницї. Значить, поділ на кляси встановлено самим богом; завше будуть багаті

і бідні, отже терпи чоловіче, не, змагай ся і працюй!

Се є логічний вивід. І його робить церква. Пій Х в своїм „*Motu porgio*“ каже: „Після закону, встановленого богом, стрічаємо в людськїм суспільствї князїв і підданих, бідних і богатих, вчених і невчених, шляхту і плебеїв.“ І справедливо каже Вандервельд в своїх „*Essais socialistes. La religion.*“ „Так довго, як будуть істнувати штучні нерівности, що випливають з капіталізму, віра в індивідуального бога (яка є центральною точкою цілої християнської моралї), накидана масам церквою, є з соціального погляду шкодою, бо не ділаючи з добрим наслідком на панів, помагає зміцненю їх привілеїв, роблючи їх істнованє залежним від плану провідіння“.

Такі є консеквенції, які можуть бути логічно виведені, і які церквою фактично виводять ся з основних засад, на яких будуєть ся ціла система християнської етики.

Нам кажуть, що без релїгії неможливе є вихованє характеру. З релїгією, особливо коли вона, як се в наших школах, є обовязковим предметом — неможливе вихованє характеру. Неминучий конфлікт між вірою а знанєм в школі прибирає форму конфлікту між професорами і учнями а катехетом. Професори і учні, які порвали з релїгією, не хочуть виконувати, в супереч зі своїм переконанєм, релїгійних церемоній і приписів. З другого боку церква і досі стремить до регульованя цілого нашого особистого житя після своїх приписів, контролюваня навіть наших думок. Отже кон-

флікт є неминучий. І для заховання своєї поваги церква і тут хапаєть ся своєї привичної зброї — денунціяції. Інтересуючих ся відсилаю до книжки проф. Масарика „Der Katechetenspiegel“, де є зібрані дописи шестидесяти п'ятиох кореспондентів, з яких майже кождий подає кілька фактів денунціяцій катехетів. Денунціюють за все: за те, що професорів в п'ятницю мясо, за те, що не був в неділю в церкві, не брав уділу в церковних походах, за те, що ходив у товариство протестантів, за читанє ліберальних книжок, газет etc. etc.¹⁾ Катехет — як сказав тойже Масарик в своїй промові на одних чеських студентських сходинах 24/1 06 р. — в наших школах є лише оплачуваний правительством денунціятор, нічого більше“.

Наслідком тих денунціяцій є переслідуване професорів, перенесенє на гірші посади, судові процеси, а для учнів — віддаленє з імінацій.

В сей спосіб тероризуєть ся професорів, і там, де такі факти мають місце, про свободу науки нема мови. Що ся діяльність церкви загрожує свободі науки не лиш в середніх і низших школах, але також і висших, свідчить хоч би інцидент проф. Вармунда.

„Austria-elix“ завше була одною з найвірнійших доньок католицької церкви!

Ся боротьба між професорами а катехетами зле впливає і на учнів. З власної волі,

¹⁾ Див. Masaryk „Der Katechetenspiegel“, або в чеськїм оригіналі „Zrcadlo katechetum“.

чи впрост з наказу катехета, учні зачинають денунціювати своїх професорів, аби здобути ласку катехета. А серед тих, які проти власного переконання мусять ходити до церкви і робити інші релігійні церемонії, — сей прирус розвиває нещирість і лицемірство.

В той спосіб виховуєть ся в школах „характер“!

В своїй, вже цитованій нами промові в віденськїм парламенті сказав посол Масарик: „Ми ставимо моральні імперативи о стільки високо, що ми кожду релігію, власне з етичного погляду судимо і, як що вона під сим зглядом не витримує критики, мусимо признати морально неvistарчаючою“ (moralisch unzulänglich). Такою морально неvistарчаючою релігією признаємо ми і християнську релігію взагалі, а її етику з'осібна.

Плеканє лицемірства, фарисейства, етики формальних чинів і церемоній, етики, яка має спеціальною ціллю тримати на ланцюху народні маси — не має нічого спільного з задачами школи і вихованя. Школа має виховувати характер, а не деморалізувати молодіж. Школа має приготовляти нас до житя, а житє потребує не покори, а почутя власної гідности, не терпіня і всепрощеня, а того, що Німці називають „Kampfeslust!“

Ми не робимо замаху на свободу релігії. Ті, кому на тім залежить, можуть пропагувати релігійні „правди“, де їм подобаєть ся: в церквах, на зборах, лиш не в школі. Школа є для науки, а там, де наука, релігія не має нічого до діла.

Те саме можемо сказати відносно до культу. Віруючі можуть відправляти служби божі і інші церемонії, як тільки се не ображає їх здорового розуму — лиш не в школі. Виховуванє релігійности належить не до школи, тільки до іншої інституції — до церкви.

Як ми вже висше згадали, для того, аби здати собі справу з впливу релігії на школу, треба познайомити ся і з кліром, з тією організацією, що стоїть на чолі церкви. І ся конкретна релігія, релігія попів, не обмежуєть ся одною метафізикою і моралю. Зі своїх метафізичних догм вона силкуєть ся вивести певні, обовязкові для всіх, норми політичного і соціального житя, вона входить у сферу публичного житя як активний чинник. Служителі кліра не лиш голосять казаня про гріх і покуту, але також сиплють проклони проти соціялістів. Вони творять ту „ecclesia militans“, яка кидаєть ся у вир політичного житя, яка підбурює, агітує, пропагує, яка стремить до переведеня в житє свогополітичного і соціального сredo. І думати, що, деякі принаймні, члени кліру не скористають зі шкільної катедри, аби не вбивати в голови учнів своїх ідеалів — було-б наївністю. Для сего ми повинні хоч коротко скреслити політичне і соціальне сredo церкви.

Церква, як католицька, так і православна — по перше, завше була і є залятим ворогом всякої свободи.

Папська енцикліка з 8.XII, 1864 р. осуджує ту „страшенно небезпечну тай божже-

вільну думку, що воля совісти і богослуженя є правом кожного чоловіка; що воля народу, проявлювана публичною опінією та в інший спосіб, се найвисший закон“; вона (церква) перечить, аби батьки мали право виховувати свої діти поза церквою. Вона є проти свободи друку і вільної думки (Index), вона є проти рівноправности жінки*).

В Syllabus'ї Пія IX осуджене слідуоче твердження (§ 80): „Romanus pontifex potest ac debet cum progressu, cum liberalismo et cum recenti civiliate sese reconciliare et componere“, що значить: „папа римський може і повинен погодити ся з поступом, з лібералізмом і з модерною цивілізацією“.

І сим залятим ворогом поступу, свободи і цивілізації виступала і виступає не лиш католицька, але також і православна церква.

Як що західня Европа знала баніцію еретиків, то в Росії в кінці XIX віку тисячі духоборців мусіли тікати до Америки, ратуючись від переслідувань правительства і попів.

Як що на Заході є Index заборонених книжок, то в Росії і тепер жандарми палять цілими стосами книжки з наказу світської і духовної цензури.

Як що католицька церква мала трибунали св. інквізиції, то в Росії — і тепер тисячі „еретиків“ засилають ся в Сибір за свої релігійні переконаня.

Як що в Австрії напр. проф. Вармунда було позбавлено катедри на університеті, то

*) Див. відповідь папи, дану депутації, жіночих католических товариств Італії і Франції 22.IV 1908.

в Росії ніякий Вармунд про університетську катедру не сміє навіть і думати.

Як що католицька церква силоміць запроваджувала у нас на Україні унію, то православна церква ще в бруталнійший спосіб наvertала тих уніятів.

Як бачите, під тим зглядом, як що і істнує яка різниця між православною а католицькою церквою, то хиба така сама, як między dyabłem a Belzebubem!

Та церква не є лиш ворогом свободи. Вона є рівночасно слугою держави і капіталу. Тут вже маємо до діла з тим явищем, яке зветь ся „союз огнетревалих кас з вітварем“.

В своїм „Motu proprio“ з дня 18.XII 1903, найсвятійший отець пише:

„1) Людське суспільство, із божого розказу, складаєть ся з нерівних частин. Зрівняти всіх є неможливе, і тягне за собою розклад самого суспільства.

2) З божого розказу стало ся, що в суспільности істнують пани і піддані, працьодавці і робітники, багаті й бідні, вчені й невчені. Всі повинні любити один другого, аби досягнути свою останню ціль в небі.

5) Приватна власність є законом природи (sic).“

І так, проклинаючи всяку свободу, яка несе працюючому людови визволенє, церква оголошує той лад визиску й насильства, в якому терплять сі маси — законом природи!

Яка теорія, така й практика. Церква ніколи не протестувала проти права приватної власности і війни, але проти революції і со-

ціялізму — завше; ніколи проти масових мордів правительства, але проти терору знизу — завше (як напр. митр. Шептицький). В Росії жандармський мундур і попівська сутанна йдуть в парі все, де лиш ходять о переслідуване „еретиків“ і революціонерів.

Скрізь, де підносили ся руки для насильства і мордів „ближніх“ (розуміє ся „легальних“), разом підносила ся і рука в сутанні, аби сі морди благословити.

Не було й нема майже на світі такого насильства — розуміє ся не зі сторони „підданих“, а „панів“ — якому-б церква не уділювала своєї санкції.

І на сім полягає одно з її найважніших завдань, а історія св. Інквізиції показує, в який спосіб осушала-б церква свої „ідеали“, як би мала до того силу.

І членам сієї інституції віддано моральне вихованє молодіжи.

Резумуємо все висше сказанє: Виходячи з того, що релігія:

1) суперечить самим основам науки і через свій примітивний і антинауковий світогляд гальмує умовий розвій учнів;

2) шкодячи еманципації думки, забиваючи критицизм і наукове розумінє річей, ео ipso шкодить політичній і соціяльній еманципації;

3) своїми етичними теоріями лише скріплює істнуючий соціяльний устрій;

4) через примусове навчанє веде лиш до деморалізації цілого шкільного життя;

5) надуживаєть ся в політичних цілях зліру, ворожих як свободі науки, так і вся-

ній іншій — вважаємо потрібним усунене науки релігії зі шкіл, і то як з нижших (особливо) так і з сердніх та висших.

Знов повторюємо тут, що ми не робимо замахів на свободу релігії. Ми лиш протестуємо проти тих привілеїв, які церква має в шкільництві.

Усунене-ж науки релігії зі шкіл можливе тоді, коли церкву буде трактовано як товариство, яке не має публичного характеру, яке в своїм діланю повинно обмежити ся колом людей, що добровільно до него належить, отже поділ церкви від держави*).

Перейдемо тепер до питання, чим має бути заступлена наука релігії в школі.

На се відповідаємо: передовсім порівнюючою історією релігій. Ся дисципліна прищепить учням здоровий погляд на соціальний феномен релігії. Коли її буде викладати ся не як непомильну „правду“, а як анальоґічні байки і міти Вавильону, Греції і Риму; коли з сеї дисципліни буде стягнуто її „божественний“ плащик — лиш тоді, повторяємо, буде прищеплено учням науковий погляд на се соціальне явище.

А чим буде заступлено християнську етику?

*) Сей поділ мусить бути переведений на засадах, які знаходимо в Ерфуртській програмі німецької соціальної демократії: признане релігії приватною справою; усунене усіх видатків з публичних фондів на церковні цілі; церковні і релігійні громади треба вважати приватними товариствами, які завідують своїми справами зовсім свобідно.

В деяких державах (напр. Франції) замість релігії заведено науку моральности і науку про обовязки чоловіка зглядом суспільности, серед якої він мешкає.

Ми, особисто, думаємо, що і тим дисциплінам не має місця в школі. Вчити моральности — є справою родини. Ми, соціалдемократи, „загально людської“ етики не знаємо, бо такої нема. Є етика часів Арістотеля, етика кріпацтва, етика часів капіталізму, етика канібалів, етика тої чи іншої класи. Фактором, який опреділяє ціле-духове жите одиниці, її політичні, соціальні і етичні понятя і переконання, є та роля, яку грає в економічнім житю класа, до якої належить одиниця.

І так довго, як будуть існувати класові різниці — про „загально-людські“ прінципи моралі говорити муть лиш або наївні люди, або свідомі ошуканці. Ціле жите сучасної суспільности регулює буржуазія. І як що в школі буде заведено навчане такої „загально-людської“ етики чи моральности, то і на ній би витиснула буржуазія свою кайнову печать.

Справедливо завважила колись цідсарева Марія Тереса: „Das Schulwesen ist und bleibt allezeit ein politicum“. І як тепер, найвисшою критерією, в розрізненню етичних вчинків від неетичних є заповіді Бога, так і тоді — при запровадженю сеї нової науки етики — натомисть зявляють ся якісь нові фетиші: „загальне добро“, „інтереси нації“ та інші, не менше од господа бога проблематичні реальности, але які, про те, в ділі оглупіння народу грати муть ни менше важну ролю.

Особливо висше сказане відносить ся до т. зв. науки про обовязки чоловіка зглядом суспільства. Докази сього можна бачити у Франції, де власне сю науку запроваджено до шкіл. В підручниках до сїєї науки можна знайти багато „заповідий“, де „нація“ (розуміть ся буржуазна) „закон“ (розуміть ся клясової держави) і т. п. поняття оточують ся великим авторитетом, як щось такого, перед чим кожний горожанин має моральний обовязок корити ся, чиї приписи він має виповняти.

Ні, досить вже тієї „моральности“, чи коли її несе церква, чи клясова держава!

Вихованє семі, релігія церкви, школі наука.

Ми не думаємо розуміть, ся, що усуненє релігії зі шкіл, а надто поділ церкви від держави, є легким до здійсненя постулатом. Ні, і передовсім для того, що шкільне питанє є клясовим питанєм для буржуазії.

Опріч того, як би сї реформи й були переведені, релігія не зникне, бо церква — як хтось завважив — має добрий жолудок, що дає їй змогу пристосовувати ся до всякого режіму, до всяких несподіванок.

Цілі віки травила католицька церква королівський режім у Франції, травить тепер — хоч з деякими забуреннями і республіканський, і свого впливу не втратила. Ціла ріжниця в тому, що ранійше французькі ксьондзи молили ся за короля, а тепер співають: „Domine, salvam fac rem publicam!“

В деяких державах (напр. Франції) замість релігії заведено науку моральности і науку про обовязки чоловіка зглядом суспільности, серед якої він мешкає.

Ми, особисто, думаємо, що і тим дисциплінам не має місця в школі. Вчити моральности — є справою родини. Ми, соціалдемократи, „загально людської“ етики не знаємо, бо такої нема. Є етика часів Арістотеля, етика кріпацтва, етика часів капіталізму, етика канибалів, етика тої чи іншої кляси. Фактором, який опреділяє ціле духове житє одиниці, її політичні, соціалні і етичні поняття і переконаня, є та роля, яку грає в економічнім житю кляса, до якої належить одиниця.

І так довго, як будуть існувати клясові ріжницї — про „загально-людські“ прінципи моралі говорити муть лиш або наївні люди, або свідомі ошуканці. Ціле житє сучасної суспільности регулює буржуазія. І як що в школі буде заведено навчанє такої „загально-людської“ етики чи моральности, то і на ній би витиснула буржуазія свою каїнову печать.

Справедливо завважила колись цісарєва Марія Терєса: „Das Schulwesen ist und bleibt allezeit ein politicum“. І як тепер, найвисшою критерією, в розріжненю етичних вчинків від неетичних є заповіді Бога, так і тоді — при запровадженю сєї нової науки етики — натомисть зявлюють ся якісь нові фетиші: „загальне добро“, „інтереси нації“ та інші, не менше од господа бога проблематичні реальности, але які, про те, в ділі оглупіня народу грати муть ни менше важну ролю.

Особливо висше сказане відносить ся до т. зв. науки про обовязки чоловіка зглядом суспільства. Докази сього можна бачити у Франції, де власне сю науку запроваджено до шкіл. В підручниках до цієї науки можна знайти багато „заповідий“, де „нація“ (розуміється буржуазна) „закон“ (розуміється класової держави) і т. п. поняття оточують ся великим авторитетом, як щось такого, перед чим кождий горожанин має моральний обовязок корити ся, чиї приписи він має вповняти.

Ні, досить вже тієї „моральности“, чи коли її несе церква, чи класова держава!

Вихованє семі, релігія церкві, школі наука.

Ми не думаємо розуміється, ся, що усуненє релігії зі шкіл, а надто поділ церкви від держави, є легким до здійсненя постулятом. Ні, і передовсім для того, що шкільне питанє є класовим питанєм для буржуазії.

Опріч того, як би ці реформи й були переведені, релігія не зникне, бо церква — як хтось завважив — має добрий жолудок, що дає їй змогу пристосовувати ся до всякого режіму, до всяких несподіванок.

Цілі віки травила католицька церква королівський режім у Франції, травить тепер — хоч з деякими забуреннями і республіканський, і свого впливу не втратила. Ціла ріжниця в тому, що раніше французькі ксьондзи молили ся за короля, а тепер співають: „Domine, salvam fac rem publicam!“

Ми не є на стільки наївні, аби думати, що релігія є „ділом попів“; ми не думаємо, що самим поборюванєм якоїсь ідеології її можна знищити. Ні, ми, соціалдемократи, знаємо, що не „свідомість чоловіка опреділяє спосіб його життя, а навпаки, спосіб його життя опреділяє його свідомість“. Ми знаємо, що корінь релігійности має люду є глибше. Воно є в тих економічних і соціальних умовах життя сих мас, яких проєкцією в їх психіці є їх релігійні поняття.

І так довго, як буде існувати сей лад економічної і соціальної залежности мас, — так довго не удасть ся викоренити цілком релігійність мас і релігію.

Се не значить, розуміється, аби ми мали занехати борбу за вільну школу, Ні, се значить лиш те, що „культурна боротьба“ (Kulturkampf) є невіддільна від тої боротьби, яку ведуть робочі маси за своє економічне визволенє, від класової боротьби. Лише коли згине той устрій насильства, що зветь ся капіталізмом, лише тоді спадуть остатні кайдани з людської думки. Тому всякий, якому дійсно залежить на визволеню думки, повинен йти в ряди тої класи, що бореть ся за ідеал соціалізму.

В сій борбі буде боротьба за вільну школу одним із світлих і важних етапів.

Я не можу мати претенсії, аби Ви всі стали на становищу соціалдемократії, але Ви є зборами поступової академічної молодіжи. Отже Вам повинно залежати на інтересах поступу і интересах nostrae academiae та її нау-

ки. І коли Вам справді дорогі інтереси поступу і науки, то Ви мусите за всяку ціну борювати і добивати ся усуненя зі шкіл тої дисципліни, яка в своїй теорії і в практиці своїх жреців завше була і є нещадним противником поступу і смертельним ворогом науки.
